

Некаторыя праблемы кантактнай лінгвістыкі (адносна тэрміна і паняцця «кантактная зона»)

Abstract. The article deals with contact problems in areal linguistics, primarily the term and the concept of a «contact zone» are considered. The scope and creativity of the zone as well as the term «infiltration» which characterizes the territorial interaction of languages are discussed.

Key words: terminology, linguistic area, contact, zone, infiltration.

У беларускім мовазнаўстве спалучэнне «кантактная лінгвістыка» мае абмежаванае ўжыванне, хаця працы, прысвечаныя вывучэнню моўных кантактаў, вядуцца даўно і маюць ужо значныя здабыткі. Дастаткова ўспомніць публікацыі па славянска-германскіх кантактах, даследаванне якіх на працягу пэўнага часу каардынавалася Мінскам у рамках былога СССР [Тезісы 1961; Тезісы 1965; Типология 1969 і інш.].

Зрэшты, праблема моўных кантактаў прысутнічае як складовая частка ў розных напрамках даследаванняў, што прадстаўлены ў кампаратыўнай, тыпалагічнай, арэальнай, кагнітыўнай і іншых лінгвістыках, параўн., напрыклад, назву чарговага зборніка серыі «Slavic Eurasian Studies», якая выдаецца славянскім даследчыцкім цэнтрам універсітэта ў Хакайда (Японія): *Slavic and German in Contact: Studies from Areal and Contrastive Linguistics* [Slavic and German 2014]. Такім чынам, кантактная лінгвістыка ў іерархіі гэтых лінгвістык займае больш высокае месца, паколькі звязаны з ёю аспект даследавання можа рэалізоўвацца ў кожнай з іх. У прыватнасці, нас у гэтай публікацыі цікавяць кантактныя праблемы ў рамках арэальнай лінгвістыкі.

Аднак профіль кантактнай лінгвістыкі яшчэ канчаткова не вызначыўся, пра што сведчыць, напрыклад, саліднае шматтомнае выданне «Кантактная лінгвістыка», якое мае падзагалавак «Міжнародны даведнік сучасных даследаванняў», апублікаванае выдавецтвам «Walter de Gruyter» у 1997 годзе. Яно змяшчае як тэарэтычныя артыкулы, прысвечаныя даследаванню працэсаў, што адбываюцца ў галаве чалавека – носьбіта некалькіх моў (маецца на ўвазе перш за ўсё інтэрферэнцыя, змешанае маўленне і падобныя з’явы), так і фактаграфічнае апісанне тэрытарыяльных кантактаў моўных масіваў, што суседзяць адзін з адным, поўнаасцю ці часткова ўзаемна перакрываюцца і г. д. Як прыклад апошняга можна прывесці публікацыю Клаўса Штайнке, дзе даецца карта часткі Балканскага паўвострава, на якой пры дапамозе штрыхоўкі, заліўкі і розных значкоў перадаецца складаны моўны ландшафт гэтай тэрыторыі, дзе на фоне моў большасцяў адзначана распаўсюджанне моў меншасцяў, дапоўненае каментарамі, г. зн. зроблена спроба адлюстраваць схематычна не толькі гарызантальныя кантакты, але і вертыкальныя [Kontaktlinguistik 1997: 2027–2029]. У нашай гістарычнай традыцыі аналагам магла б быць карта беларускай мовы Яўхіма Карскага з нанесенымі на ёй мовамі розных меншасцяў, якія жылі ў той час на гэтай тэрыторыі.

Улічыўшы розныя напрамкі даследавання кантактаў, мэтазгодна было б, на нашу думку, адмежаваць тэрміналагічна агульную тэорыю кантактаў, для якой падышла б назва «кантакталогія», ад «кантактнай лінгвістыкі», арыентаванай на вывучэнне канкрэтных вынікаў моўнага ўзаемадзеяння пры кантактах, на ўзор арэалогіі і арэальнай лінгвістыкі. Зрэшты, не ўсе зацікаўленыя пагаджаюцца на ўтварэнне новых «-логій», бо, на іх думку, яны дзеляць навуку на дробныя часткі, дзе знікае шырокая навуковая перспектыва.

Калісьці Віктар Мартынаў іранізаваў на конт такіх прапаноў, пастулюючы ўтварэнне новай навукі пад назвай «чемоданалогія». Аднак шмат хто сцвярджае, што навука як сукупнасць дакладных ведаў пра акаляючы свет не знае іншага спосабу пашырэння і паглыблення гэтых ведаў, акрамя новых тэрмінаў-паняццяў. Разгледзім некаторыя з такіх паняццяў, што належаць да кантактнай лінгвістыкі.

Спынімся спачатку на такім паняцці, як **кантактная зона**. Пад гэтым тэрмінам часцей за ўсё разумеюць прасторавае ўтварэнне, якое абавязкова прысутнічае пры моўным кантакце і мае прынцыповае значэнне для фарміравання моўнага ландшафту пэўнай тэрыторыі¹. Перш за ўсё па той прычыне, што ў межах кантактнай зоны ствараюцца спрыяльныя ўмовы для зараджэння моўных інавацый паводле прынцыпу *няпоўнай фармальнай аналогіі*. Каб было зразумела, пра што ідзе гутарка, спашлюся на апісаны ў літаратуры выпадак [Цыхун 1976: 71]. Польскі даследчык кантактнай зоны на мяжы Польшчы і Беларусі Станіслаў Глінка праводзіў апытанне інфарманта ў адным з сёл Беласточчыны. Звярнуўшы ўвагу на чародку вераб'ёў, ён пачуў ад інфарманта назву *grobie*, якую да гэтага ніколі не сустракаў. І паспрабаваў растлумачыць шлях утварэння гэтай інавацыі ў польскім маўленні двухмоўнага інфарманта. На яго думку, інфармант трансфармаваў «на польскі лад» падляшскую назву *gorob'e* шляхам замены фрыкатыўнага *h* на выбухное *g*, поўнагалосся – на польскае непоўнагалоссе, спалучэння *-b'e* – на *-bie* і пераносу націску на перадапошні склад. На жаль, мы не ведаем, ці быў гэты індывідуальны моўны эксперымент толькі гэтага інфарманта, ці такая інавацыя вядома іншым жыхарам населенага пункта ў кантактнай зоне. Зразумела, што апісаны выпадак дэманструе магчымасць зараджэння інавацыі ў межах кантактнай зоны, але не гарантуе таго, што гэтая інавацыя магла выйсці за яе межы, пацясніўшы звычайнае польскае слова *wróble*. Аднак пры пэўных умовах (даволі гіпатэтычных) яно магло б стаць назвай нейкага падвіда вераб'ёў (напрыклад, вясковых у супрацьпастаўленні з гарадскімі) і замацавацца на пэўнай тэрыторыі, калі б такая неабходнасць у структуры польскай мовы ўзнікла.

---

¹ Паняцце «кантактная зона» часам выкарыстоўваецца пры разглядзе вертыкальнага кантакту паміж мовамі, пры якім утвараецца феномен тыпу трасянікі [Stern 2013: 172]. З мэтай адрозніць гэты тып кантактаў ад прасторавых (гарызантальных) моўных кантактаў мы карыстаемся паняццямі «зона дыфузіі» або «дыфузная зона» [Cychun 2013: IX, XIII].

Акрамя пытання аб **крэатыўнасці** кантактнай зоны, узнікае пытанне пра яе межы. Трэба меркаваць, што яны ахопліваюць тыя тэрыторыі абедзвюх кантактуючых моў, дзе живе двухмоўнае насельніцтва. Зразумела, што абсалютнага (поўнага) двухмоўя ў такой зоне быць не можа. Розны ўзровень валодання кантактнымі мовамі і стварае ўмовы для рэалізацыі прынцыпу няпоўнай фармальнай аналогіі ў маўленні жыхароў кантактнай зоны, а тым самым і ўзнікнення інавацый. Што да памераў кантактнай зоны, то яны залежаць ад таго, ці суседзяць масівы няроднасных, генетычна далёкіх або блізкароднасных моў. У першым выпадку памеры кантактнай зоны будуць адносна невялікімі. У другім выпадку, асабліва калі разуменне суседняй мовы не патрабуе перакладу, памеры кантактнай зоны могуць быць значныя. Акрамя таго, кантактная зона можа мець асіметрычную структуру, што ў нейкай ступені тлумачыцца рознай прэстыжнасцю кантактуючых моў. Такую асіметрычную структуру мае беларуска-расійская кантактная зона, дзе двухмоўнасць пераважае амаль на ўсёй тэрыторыі Беларусі, а разуменне (без перакладу) беларускай мовы ў расійскай частцы кантактуючых моў абмежавана.

Зразумела, што межы кантактных зон могуць змяняцца на працягу розных гістарычных перыядаў. Так, сучасная беларуска-балтыйская кантактная зона ўтварае адносна нешырокую поласу на сумежжы, дзе живе двухмоўнае насельніцтва. У мінулым яна магла быць значнай, ахопліваючы большую частку цяперашняй Літвы, Латгалію і вялікую частку паўночна-заходняй Беларусі. Сляды старых межаў кантактнай зоны, мажліва, прасочваюцца на дыялектнай карце Беларусі. Вядомы даследчык балтыйска-ўсходнеславянскіх моўных сувязей Анатоль Непакупны быў вельмі здзіўлены, выявіўшы на паўднёвым усходзе Беларусі балтызм *лоўж* для назвы кучы галля, у той час як бліжэй да балцкай тэрыторыі для той жа рэаліі ўжываліся славянскія назвы тыпу *лом* і пад. [Непокупный 1968: 12]. Вытлумачыць гэты парадокс даволі складана. Мяркуюцца, што раней двухмоўнае насельніцтва ў межах вялікай кантактнай зоны ведала абедзве назвы, але звужэнне кантактнай зоны было звязана са стратай ведання літоўскай мовы і адпаведнай назвы, параўн.: *Даўней гаварылі лоўж, спаліла лаўжа, а цяпер – лом* (Любанскі р-н) [Слоўнік беларускіх гаворак 1980: 673], у той час як за межамі кантактнай зоны запазычаная назва захавалася. Нешта падобнае назіралася пазней на беларуска-польскім сумежжы, дзе носьбіты беларуска-польскай двухмоўнасці добра адчувалі «беларускі» характар слова *ложка* і «польскі» характар слова *łyżka*. Звужэнне кантактнай зоны прывяло да таго, што на мяжы з Польшчай «Лексічны атлас беларускіх народных гаворак» фіксуе назву *ложка*, а далей на ўсходзе, за былой мяжой кантактнай зоны захавалася *лыжка* (дарэчы, прынятая ў якасці нормы ў літаратурнай мове), якая была ўспрынята як запазычанне, мажліва для называння металічнай прылады для яды ў процілегласць драўлянай, г. зн. туды запазычаная назва прышла разам з рэаліяй і засталася, у той час як у межах былой кантактнай зоны адышла разам з польскай мовай двухмоўнага насельніцтва [Літвіноўская 1995: 134]. І тут мы побач з тэрмінам «запазычанне», вядомым у рамках традыцыйнага мовазнаўства, сустракаемся з

тэрмінам «пранікненне», які несумненна належыць кантактнай лінгвістыцы і прадстаўляе мадыфікаваныя інавацыі кантактнай зоны. Тэрмін «пранікненне» ўвёў у шырокі мовазнаўчы ўжытак Віктар Мартынаў, які падкрэсліваў, што пранікненне магчыма толькі пры наяўнасці тэрытарыяльнага кантакту паміж моўнымі масівамі, а значыць, і пры ўмове ўтварэння кантактнай зоны, у той час як для запазычання такі кантакт неабавязковы: «Заимствования вызываются социальным и культурным влиянием, проникновения – контактами, определяемыми географической смежностью» [Мартынов 1978: 9]. Гэта значыць, што запазычанні маюць знешнія, экстралінгвістычныя прычыны, а пранікненні – унутраныя, структурныя. Шмат якія моваведы адчуваюць розніцу ў прыродзе названых з’яў, але аддаюць перавагу тэрміну **запазычанне**. Так робіць, напрыклад, славенская даследчыца Метка Фурлан у праспекце «*Новага этымалагічнага слоўніка славенскай мовы*», ужываючы выразы «*stične isposojenke*» і «*nestične isposojenke*», г. зн. *кантактныя запазычанні* і *некантактныя запазычанні* [Furlan 2013: 14]. Выпадак з разгледжаным вышэй пранікненнем *лоўж* можа трактавацца як адстратнае пранікненне – «*единицы, не представляя нового денотата, являются полными синонимами к словам исконного происхождения либо к заимствованиям*» [Мызников 2010: 51], што характэрна для кантактнай зоны.

Спіс літаратуры

1. Літвіноўская, А. Г. Паланізмы ў лексічнай норме беларускай літаратурнай мовы / А. Літвіноўская, Г. Цыхун // *Białostocki przegląd kresowy*. Białystok, 1995. Т. 3. S. 133–141.
2. Мартынов, В. В. Балто-славяно-италийские изоглоссы. Лексическая синонимия. Минск, 1978. [VIII Международный съезд славистов. Доклады.]
3. Мызников, С. А. О некоторых новых финно-угорских этимологиях / С. А. Мызников // *Севернорусские говоры*. Санкт-Петербург, 2010. Вып. 11. С. 50–58.
4. Непокупный, А. П. К изучению балтийского лексического наследия Белорусского Полесья / А. П. Непокупный // *Беларуская лексікалогія і этымалогія*. Мінск, 1968. С. 120–122.
5. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча. Мінск, 1980. Т. 2.
6. Тезисы докладов I Всесоюзной конференции по вопросам славяно-германского языкознания. Минск, 1961.
7. Тезисы докладов II Всесоюзной конференции по вопросам славяно-германского языкознания. Минск, 1965.
8. Типология и взаимодействие славянских и германских языков. Минск, 1969.
9. Цыхун, Г. А. Міжнародны сімпозіум «Беларуска-польскія ізалексы» / Г. А. Цыхун // *Беларуская лінгвістыка*. 1976. Вып. 9. С. 69–72.
10. Cychun, H. Studien zur «Trasjanka» = Цыхун, Г. Штудыі пра «Трасянку» / Henadz' Cychun = Генадзь Цыхун. Oldenburg, 2013. [Studia Slavica Oldenburgensia. 22.]
11. Furlan, M. Novi etimološki slovar slovenskega jezika. Poskusni zvezek / M. Furlan. Ljubljana, 2013.
12. Kontaktlinguistik = Contact Linguistics = Linguistique de contact / eds H. Goebel, P. H. Neldede, Z. Starý, W. Wölck. Berlin; New York, 1997. Vol. 2.
13. Slavic and German in Contact: Studies from Areal and Contrastive Linguistics / eds. E. Kaczmarek, M. Nomachi. Sapporo, 2014. [Slavic Eurasian Studies. N 26.]
14. Stern, D. Die Trasjanka und die Regiolektalisierung der Russischen in Weißrußland / D. Stern // *Zeitschrift für Slawistik*. 2013. Bd. 58. H. 2. S. 169–192.